

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посібник. Київ : Академія, 2007. 649 с.
2. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

Якщо представити собі творення модерної України як велику історичну драму, то айперший її акт почався власне зі збільшення сценічної площі та заміни декорацій. “Стара Україна” і “нова Україна” були розділені не лише у часі; вони сильно відрізнялися за своїми геополітичними, демографічними й етнічними вимірами. Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень Центральної та Східної Європи.

Наприкінці XVIII ст. перестала існувати Річ Посполита, до складу якої входила значна частина українських земель. На південних кордонах зникло Кримське ханство, що з кінця XV ст. становило постійну військову загрозу для підсоння українських етнічних земель. Внаслідок цих змін зникли держави, які традиційно помітно впливали на розвиток подій в Україні у пізні середньовіччя і ранньомодерну добу. У новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації: після першого розподілу Польщі (1772) до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля; у 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Росія приєднала до себе Крим і північночорноморські степи; у 1775 р. до Австрії була приєднана Буковина, яка була частиною Османської імперії; після другого поділу Польщі (1793) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), після третього поділу (1795) – Берестейщина.

Політичне влаштування українських земель від часу поділів Польщі аж до першої світової війни залишалося майже незмінним (єдині, але дуже незначні зміни були пов'язані з Наполеонівськими війнами). Однак сильним змінам підлягла сама територія розселення українців. Колонізація чорноземних степів та Кубані збільшила українські етнічні території з 450 тис. км² у середині XVIII ст. до 700 тис. км² у середині XIX ст. Територіальне розширення супроводжувалося ще більшим зростанням населення. Населення підросійської України зросла з 8,7 млн осіб 1811 р. до 22,4 млн осіб у 1897 р. Внаслідок іміграції і високих темпів природного приросту густота населення України протягом XIX ст. збільшилась майже у 40 разів.

Підросійські землі складали близько 80% української етнічної території; тут проживало бл. 85% всього її населення. Найвищою частка українців наприкінці XVIII ст. була на Лівобережжі (95%), Правобережжі (88%) і Слобожанщині (85,9%), дещо меншою – у Степовій (Південній) Україні (71,5%). В австрійській частині українці становили бл. двох третіх усього населення у Галичині і Закарпаття та трьох четвертих – на Буковині. По обидва боки австрійсько-російського кордону українці становили одну із найчисельніших національних груп, поступаючись тільки росіянам у Російській, та німцям, мадярам, чехам та полякам – в Австрійській (з 1867 р. – Австро-Угорській) імперіях. Українці були не лише дуже чисельним, але сконцентрованим у географічному відношенні народом.

Під кінець XIX ст. 73% українського населення Російської імперії проживало у межах українського етнічного підсоння – восьми (Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) губерніях на північ від Чорного моря. Ще 17% зосереджувалися у межах сусідніх територій, які становили українське етнічне пограниччя – Бессарабії, Воронежській, Донській, Гродненській, Курській, Люблінській, Мінській, Могильовській, Орловській, Седлецькій, Смоленській і Таврійській губерніях. Решту 10% українського населення було розсіяним по просторах Російської імперії, але й там вони проживали концентровано.

У 1917 р. українські переселенці становили майже 40% населення Далекого Сходу (на т.зв. Зеленому Клині – в Амурській і Приморській губерніях) і 10% населення Сибіру. У межах кожної держави українці за головними показниками були досить однорідною етнічною групою. Бл. 98% українців у Наддніпрянській Україні були наприкінці православними. Конфесійна однорідність українського населення у Російській імперії була досягнута поступовою ліквідацією Греко-католицької церкви.

Як і більшість т.зв. “недержавних” націй у Центрально-Східній Європі, вони були “селянським” народом. Ще на початку XX ст. 93% українського населення у Російській імперії та 91% в Австрійсько-Угорській були селянами. Переважання селян серед соціального складу не було винятково українським явищем. Воно було нормою для більшості народів Центрально-Східної Європи, які аж до першої світової війни залишалися традиційними суспільствами, слабо зачепленими модернізаційними процесами зростання промисловості і міст. Що, однак, становило специфіку українців, білорусів, литовців та ін. “селянських” народів – малочисельність, а то й повна відсутність власної земельної

аристократії, чиновників, офіцерів, світської інтелігенції – тобто інших соціальних верств, які піднімалися понад селянський статус.

Наприкінці XVIII ст. більшість українських селян в Російській імперії, були кріпаками. Але знову ж таки, міра поширення кріпацтва дуже різнилася від регіону. На Лівобережжі, Слобожанщині та Південній Україні кріпацтво мало набагато коротшу історію і набрало порівняно меншого поширення, аніж у Росії, Білорусії чи на Правобережній Україні. Порівняно невисокою воно було на тих землях, які до кінця XVIII ст. зберігали козацьку військово-адміністративну систему – на Лівобережжі і Слобожанщині. Українські селяни тут були закріпачені шойно у 1783 р. й аж до самої ліквідації кріпацтва становили меншість серед місцевого населення – 30-45%.

Як і в усій Центральній і Східній Європі, у підросійській Україні етнічні відмінності співпадали з соціальними. Основними категоріями російського населення були чиновники, професори, студенти, військові, купці і ремісники – в основному житті міст. Російське селянство було дуже малочисельним і до середини XIX ст. було представлене головним чином старообрядцями, які з кінця XVIII ст. переселилися у північну частину Лівобережжя.

Найменшою частка російського населення була на Правобережжі (хоча вона стала помітно зростати з посиленням політики русифікації після поразки польського повстання 1830-1831 рр.), найбільшою – на Півдні України, де воно було представлене як поміщиками, так і біглими селянами.

Згідно задуму Катерини II, Південна Україна (Новоросія) повинна була стати зоною великого соціального експерименту – декретом від 1785 р. вона оголосила, що південні степи не знатимуть кріпацтва: вони повинні були заселятися вільними селянами, відставними солдатами та ін. Спеціальним маніфестом (1762 р.) Катерина II закликала селитися у степові райони колоністів з-за кордону, обіцяючи їм звільнення від податків та релігійні свободи.

Таким чином у Південній Україні появилися компактні поселення інших національностей. Молдавські селяни проживали у західних повітах Херсонської губернії, між Дністром і Бугом. Вздовж берегової лінії Чорного моря тягнулися колонії болгарських і грецьких селян, які втікали сюди від турецької влади. Ще раніше у Новоросію переселилися серби. Їхні поселення зосереджувалися на північно-східних і північно-західних кордонах земель колишнього Запоріжжя. Найбільшу групу чужоземних колоністів становили т. зв. “чорноморські німці”. Їхні поселення були розсіяні невеликими острівками по всіх трьох новоросійських губерніях і ділилися за конфесійним принципом на общини лютеранців-євангелістів, католиків і менонітів.

Лівобережна Україна, територія колишньої козацької держави Гетьманщини, вже протягом XVIII ст. поступово втрачала свій напівавтономний статус. Але найвирішальніші зміни сталися починаючи з 1780-х рр. У 1781 р. була скасована полково-адміністративна система. Гетьманщина була розділена на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, які підпорядковувалися владі малоросійського генерал-губернаторства. У 1835 р. тут було відмінено традиційне українське право, яке ґрунтувалося

на Литовському статуті, а у 1831-1835 рр. скасовано міське самоуправління, засноване на магдебурзькому праві. Під час уніфікації адміністративного поділу 1831 р. з території колишньої Гетьманщини були утворені Полтавська та Чернігівська губернії. Слобідська Україна багато в чому нагадувала Гетьманщину.

Ця прикордонна територія була заселена у XVII ст. козаками і селянами з Правобережної України, які впровадили тут автономну адміністративно-полкову систему, подібну до тої, що існувала на Лівобережжі, хоча багатьох інституційних форм, що існували у козацькій державі, тут не було. Імператорська влада 1765 р. скасувала полкову систему, а разом з нею й автономію Слобожанщини. Слобідська Україна була перетворена у звичайну губернію Російської імперії (з 1824 по 1835 р. вона називалася Слобідсько-Українською, а з 1835 р. – Харківською губернією).

Ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів. Ці впливи охопили навіть Київ, “матір міст руських”, в якому мовою інтелектуального життя аж до 30-х років XIX ст. була польська. Інтеграція Правобережжя в Російську імперію почала проходити швидкими темпами лише після розправи з польським повстанням 1830-1831 рр. Утворені тут Київська, Подільська і Волинська губернії офіційно називалися Південно-Західним краєм (“Юго-Западным краем”) і підпорядкувалися владі київського генерал-губернатора, а сам Київ до кінця XIX ст. перетворився у російський міський анклав серед українського сільського населення.

На відміну від інших регіонів, Південна (Степова) Україна не мала за собою глибоких традицій осілого життя. Це була територія “Дикого поля”, яке до останньої чверті XVIII ст. заселяли лише татари і запорізькі козаки. Навіть після ліквідації Кримського ханства (1774) і Запорозької Січі (1775) Південна Україна ще довго продовжувала зберігати прикордонний з характер: у середині XIX ст. кожний сьомий житель тут був військовослужбовцем.

Іншою особливістю цього регіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Близькість моря створювала можливість ефективно і дешево пов'язати цей новий землеробський район з європейським ринком. Потреби цього ринку у збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах стимулювали швидкий економічний розвиток Південної України. Завдяки сплетінню сприятливих умов південь України довгий час вважався Ельдорадо, де можна було легко і швидко доробитися великого маєтку. Три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення. Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вольнолюбні анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорізьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст.

Більшість місцевого населення залишалося прикріпленим до землі аж до 1861 р., а в багатьох випадках – фактично і після розкріпачення. Це заважало формуванню ринку вільної робочої сили і стримувало розвиток промисловості. Більшість промислових підприємств належала поміщикам або ж державі, що майже унеможливило вільну ринкову конкуренцію. Тому на відміну від Західної Європи, в українських губерніях промисловість не стала важливим фактором розвитку урбанізації. Чи не єдиним винятком був Луганськ, заснований 1795 р. Він став промисловим центром Катеринославської губернії завдяки місцевій фабриці, яка виробляла гармати і ядра для Чорноморського флоту.

Зате розвиток торгівлі спричинився до виникнення міст на Півдні України. Вздовж нижньої течії Дніпра виникли порти Катеринослав і Херсон, на місці впадання Бугу у Чорне море – Миколаїв. Найбільше ж значення для морської торгівлі мало заснування у 1794 р. Одеси. Завдяки своєму зручному розташуванню Одеса швидко розвивалася, і вже у 1840-х рр. за кількістю жителів перевершила найбільше місто України, Київ.

З середини XIX ст. аж до кінця існування Російської імперії за чисельністю населення Одеса поступалася лише Москві і Петербургу, міцно закріпивши за собою статус третього найбільшого міста в імперії.

З багатьох причин індустріалізація у губерніях північно-центральної Росії на середину XIX ст. досягла вищого рівня розвитку, аніж в Україні. У 1856 р. загальна вартість промислової продукції, виробленої в українських губерніях, становила 26,1 млн рублів – на 12 млн менше, ніж в одній лише Московській губернії. Так само західноукраїнські землі були відсталим аграрним краєм. Тут зовсім не існувало великих фабрик і заводів. Відень не спішив вводити велике промислове будівництво з огляду на військово-стратегічне значення краю, що потенційно міг стати зоною воєнних дій у випадку конфлікту з Росією. Єдине велике промислове виробництво – видобуток нафти і земляного воску (озокериту) у районі Дрогобича і Борислава – розпочалося аж у 1850–1860-х рр. Загалом же, українські землі постачали харчі і сировинні матеріали для промислових районів Російської та Австрійської імперій, споживаючи у свою чергу готові промислові товари з півночі і заходу. Ця схема була типовою для відносин між колоніями і метрополіями.

Постає, однак, запитання: чи російський та австрійські уряди свідомо проводили стосовно українських земель колоніальну політику? Українська нерадянська історіографія переважно ствердно відповідає на це запитання: Україна не могла захистити свою власну промисловість і тому змушена була виробляти сировину. Український середній клас був ослаблений і не міг творити конкуренцію чужоземним купцям, ремісникам і підприємцям, які нерідко користувалися державною підтримкою. Прибутки від продажу українського збіжжя і сировини та податки з місцевого населення зосереджувались у столиці і йшли на покриття потреб бюрократично-військового апарату.

Представники протилежної, т.зв. “космополітичної” школи наголошують на тому, що швидке зростання міського населення в Західній Європі в результаті індустріальної революції й урбанізації закріпило за промислово неконкурентоздатною Східною Європою роль постачальника збіжжя та інших сільськогосподарських продуктів на західні ринки. З

цієї причини східноєвропейський регіон став економічною периферією промислово розвинутих капіталістичних країн. Природні умови України, насамперед її надзвичайно родючі землі, неодмінно диктували однобічний розвиток її господарства.

Але попри розходження між цими двома точками зору, спільним для них є визнання факту, що саме сільське господарство не може служити базою для економічного прогресу. Власне ця обставина визначала економічну відсталість України протягом першої половини XIX ст. і перетворювала українські губернії на провінцію не лише Європи, а й самої Російської імперії.

Початок українського відродження традиційно пов'язується з виходом у світ першої частини “Енеїди” Івана Котляревського (1798) – першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоча “Енеїда” була новим явищем української культури, а все ж таки явищем, глибоко закоренілим у минулій епосі – козацькій добі. Сам факт, що Котляревський переодягнув персонажів Вергілія – римських героїв й богів Олімпу – в українські шаровари, вишивані сорочки і свитки, свідчив про тісний зв'язок “Енеїди” з народною пам'яттю про козацтво.

Пам'ять про козацьке самоуправління найкраще зберіглася на тих українських землях у Російській імперії, які користувалися різними ступенями політичної автономії аж до другої половини XVIII ст. – Слобідській Україні (до 1765 р.), Запорозжжі (1775 р.) та Лівобережній Україні (Гетьманщині до 1785 р.). Ця пам'ять проявлялася на двох рівнях.

На рівні простого народу, козацькі традиції продовжували зберігатися серед закріпаченого селянства, для якого згадки про козацтво в першу чергу були пам'яттю про бунтівливу Запорозьку Січ з її особливими порядками й нетерпимістю до соціального, національного і релігійного гніту.

На рівні нового українського дворянства, потомків козацької старшини, славне минуле України пов'язувалася з пам'яттю про козацьку державу – Гетьманщину. Колишня козацька еліта в Лівобережній Україні і Слобожанщині стала головним джерелом для постачання діячів першої хвилі українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Майже всі політичні діячі, вчені і письменники цього часу виводилися з козацької старшини. Інкorporація нащадків старшини у склад російського дворянства не проходила гладко.

Довший час нащадки козацької верхівки були в опозиції до імперських реформ. Ця постава була спровокована самим Санкт-Петербургом, який спершу не дуже охоче визнавав права дворянства за козацькою старшиною. З другого боку, українські заможні роди дбали про визнання своїх прав і привілеїв в тому обсязі, в якому ними користувалася польська шляхта. На відміну від російських дворян, шляхтичі були звільнені від обов'язкової державної і військової служби, їх помістя не підлягали державній конфіскації, їх судив лише суд таких самих шляхтичів, як і вони. Захищаючи свої класові права, українська шляхта водночас відстоювала автономні права України. У 1767 р. відбулися вибори дворянства Росії до комісії для складання “Нового уложення” (кодекса дворянських прав).

Депутатом від дворянства Лубенського полку був вибраний Григорій Полетика, потомок старого козацького роду з Полтавщини. Під час роботи комісії він проявив себе як прихильник автономних прав гетьманської держави.

Більшість української верхівки, однак, не заходила у своїх поглядах аж так далеко. Після того, як у 1785 р. російська імператриця Катерина II звільнила дворян від обов'язкової державної і військової служби, опозиційні настрої серед потомків козацької старшини поступово вигасають. У Питанням надання дворянських титулів з 1797 р. стала займатися спеціально утворена у С.-Петербурзі комісія – Геральдія. На початку XIX ст. вона відмовилася визнавати колишню службу в гетьманських інституціях як достатню підставу для надання дворянського титулу. Це рішення могло мати катастрофічні наслідки для козацько-старшинських родів і тому викликало хвилю протестів та невдоволення серед української шляхти.

Невдоволених очолила невелика група людей, які називали себе автономістами “патріотами рідного краю”. Вони збирали у родинних архівах грамоти польських королів, царські укази та ін., щоб довести, що старшинські титули офіційно визнавалися як Польщею, так і Росією. Робота Геральдії тривала аж до 1835 р. і збудила сильне зацікавлення історією серед провідної верстви українського суспільства, а тим самим послужила поштовхом до національного відродження на Лівобережжі. Діяльність лідерів автономістського руху – Романа Марковича, Тимофія Калинського, Михайла Милорадовича, Василя Полетика (син Григорія), Адріяна Чепи, Василя Чарниша, Федіра Туманського – була наснажена почуттям локального патріотизму. “Як приємно працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми не байдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою”, – писав Василь Полетика у листі до свого приятеля Адріяна Чепи.

Українських патріотів єднала прив'язаність до минулого і критичне відношення до сучасного. Вони намагалися зберегти місцеву правову систему, базовану на Литовському статуті, та відновити козацьку армію. Особливі надії вони поклали на сина Катерини II Павла I, відомого зі своєї опозиції до матері. І дійсно, під час свого короткого правління Павло I відновив деякі прерогативи Гетьманщини. Його наступник Олександр I, хоч і не відзначався прихильністю до України, все ж таки зберіг її особливі правові норми.

Що ж до питання про відновлення козацької армії, то позиція російського уряду була тут дуже прагматичною: він ладен був відновлювати козацьке військо лише у випадку військової загрози для Російської імперії, як у випадку Наполеонівських воєн 1812 р., польського повстання 1830-31 рр. чи Кримської війни 1853-1855 рр. Як тільки загроза зникла, російські чиновники відкладали це питання “під сукно”, боячись, як би ця поступка не розпалила апетити українських автономістів.

Політичні настрої автономістів найкраще відображені у трактаті “**История Русов**” – першій більшій пам'ятці модерної української політичної думки. Дата створення та автор її залишаються невідомими. Вона була віднайдена в одному з родинних архівів 1828 р., у 1830-1840-х роках поширювалася у рукописних копіях, а в 1846 р. була опублікована у

Москві українським істориком Осипом Бодянським. Її головною ідеєю було відновлення автономних прав України на момент її входження у склад Російської держави (1654).

“История Русов” закликала до виправлення історичних кривд, заподіяних Росією українському народові, але ні на мить не ставила під сумнів право російського імператора управляти Україною. У цьому відображалася своєрідність світогляду автономістів: захищаючи історичні права України і прагнучи до їхнього відновлення, вони однак не вимагали відділення України від Російської імперії. Вони відчували сильну ностальгію за минулим, але не плакали надій на майбутнє.

Автономісти відчували себе представниками нації, яка приречена уступити з історичної сцени. У цьому їх мала переконувати та легкість, з якою проходила асиміляція української провідної верстви. Інкorporація козацької старшини у склад російського дворянства відкривала шлях для службової кар’єри. Існування Київської академії, Чернігівської і Переяславської колегії зумовлювало той факт, що нове українське дворянство було краще освічене, аніж російські дворяни. Це давало йому кращі шанси для просування вверх по службовій драбині.

Амбітніші й багатші малоросійські дворяни виїжджали на службу до Петербургу. Там вони легко находили середовище своїх земляків, які уже займали високі позиції при дворі й могли надати необхідну допомогу зв’язками і протекцією.

На початку XIX ст. росіяни скаржилися, що завдяки круговій поруці українці займають ключові посади у столиці і перекривають їм шлях догори. Нове українське дворянство в імперській столиці вважало Малоросію своєю батьківщиною, але батьківщиною, яка була частиною більшої держави – Російської імперії. Між цими двома патріотизмами – “малоросійським” і “великоросійським” – для них не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже на протязі XVIII ст. вихідці із малоросійських родин своєю діяльністю мостили шлях до її тріумфу. Якщо у XVII ст. перед освіченими українцями, які хотіли робити службову, військову чи культурну кар’єру, стояв вибір – Україна чи Росія, та у XVIII ст. цей вибір формулювався уже інакше – провінція чи імперія?

Переваги возз’єднання уявлялися їм не тільки у вигляді титулів й орденів, які вони одержували при петербурзькому дворі. Основна перевага полягала, на їхню думку, в тому, що як частина Україна, Гетьманщина змогла дати собі ради зі своїми традиційними ворогами – польською Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською імперією. Тип “малороса”, який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень і т.п., з відданою службою Російській імперії, був однією із характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст. Найяскравішим уособленням цього типу став всесвітньовідомий письменник **Микола Гоголь**. Народжений в українській сім’ї козацького походження, він зробив блискучий дебют у російській літературі як автор творів на українську тему. Гоголь вважав свою душу складеною з двох частин – української і російської; жодній з них він не надавав переваги, вважаючи, що вони взаємодоповнюють одна одну. Сильна різниця українського і російського національного характерів була, на

його думку, лише передумовою для їхнього злиття в майбутньому, щоб явити світові щось більш досконале.

Попри глибокі різниці між “автономістами” і “малоросами”, їх єднала одна спільна риса: вони були останніми людьми “старої України”. Стара формула нації, яка домінувала на європейському континенті до кінця XVIII ст., ототожнювала її із правлячими верствами. У простолюддя у цій формулі попросту не було місця. Якщо б ця формула втрималася у масовій свідомості ще на декілька десятиліть, то Україна була б під загрозою повного зникнення з лиця землі. Дальший імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало ззовні, завдяки новим політичним й інтелектуальним течіям, які надходили зі Заходу. Французька революція кінця XVIII ст., зліквідувала вищу владу короля і старої аристократії, поширила поняття нації на інші суспільні верстви. Джерелом суверенних прав нації став народ.

Кирило-Мефодіївське братство: українська відповідь на нову імперську ідеологію

В українському національному відродженні 1820-х-1830-х рр. не було нічого такого, що представляло б серйозну загрозу для Російської імперії. Українські патріоти – літератори, збирачі фольклору, укладачі історії та граматики – зберігали лояльність до царя і до Росії, а свою діяльність на ниві національного відродження поєднували зі службою у російських державних установах. Тому не дивно, що після польського повстання 1830-1831 рр. російський уряд мав намір з допомогою національно-культурного руху в Україні перебороти польські впливи на Правобережжі. Свідоме використання українського руху в своїх утилітарних цілях було одним із проявів нового курсу в російській політиці.

До моменту з повстання 1830-1831 рр. Петербург не приділяв великого значення національному питанню. Від початку XVIII ст. аж до 1820-х рр. російська імперська модель засновувалася на традиційному визначенні громадянства: від громадянина вимагалось вірнопідданого виконання своїх обов’язків та безумовної лояльності до царя. Його віросповідання чи національна приналежність не бралися до уваги.

Від часів Петра I аж до Олександра I серед російської політичної, культурної і наукової еліти було чимало іноземців та осіб неросійського походження (балтійських німців, нових українських дворян, польських шляхтичів і т.п.). Багато з них після довгих років служби у Петербурзі й Москві так і не навчилися розмовляти російською мовою. У цьому не було потреби: мовою петербурзького двору була французька, а частина провінційного дворянства розмовляла німецькою.

Повстання 1830-1831 рр. на прикладі польської шляхти показало, що стара імперська модель громадянства не є надійною. Тенденції до заміщення чужинців на російських дворян в імперському оточенні проявилися ще в останні роки правління Олександра I. Але справжньої сили вони набрали у 1830-х рр., за правління Миколи I (1825-1855). Головним ідеологом нового курсу став міністр народної освіти граф Сергій Уваров. Він запропонував

оперти російську державність на трьох принципах: “самодержавство, православ’я, народність”.

Було незрозумілим, однак, як провести принцип “народності” у державі, де російською мовою розмовляє менш як половина населення. Уваров пропонував розв’язати цю проблему простим й ефективним способом – русифікацією іншої половини. Головним засобом для досягнення цієї мети повинна була стати русифікаторська освітня політика.

У першу чергу треба було замістити іноземних професорів і вчителів на російських. Уваров не лише провів чистку професорського складу, замінивши старших й іноземних професорів молодими “руськими” викладачами. Перед цим він вислав молодь на стажування у західноєвропейські університети, щоб вона була більш фахово зайняті високі посади в університетській адміністрації. Українські діячі були в числі тих, хто скористався з цих реформ. Максимович був призначений ректором у віці 30 років за прямим розпорядженням Уварова.

Іншим протеже міністра освіти був Ізмаїл Срезневський. Вихованцями Максимовича і Срезневського були два провідні діячі нової хвилі українського відродження – Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров. Але справа була не лише в особових призначеннях. Більш глибокий вплив мало витворення іншого інтелектуального клімату, в якому могли прорости паростки нової української ідеології. На момент проведення уваровських реформ імперський уряд не мав готової російської національної науки і культури, з допомогою якої можна було б русифікувати неросійське населення чи освічувати самих росіян.

Нова, світська російська культура, яка відрізнялася від традиційних народно-селянської та церковної культури, почала розвиватися допіру у 1760-х рр. На початку ХІХ ст. вона все ще перебувала у стадії формування літературної мови та свого культурного коду. До часу правління Миколи І нова російська, як і нова українська культура, була позбавлена офіційної опіки. Російський двір довгий час був космополітичним, надаючи перевагу західноєвропейським літературам і смакам.

Прагнення Миколи І змінити модель громадянства з імперської на національно-російську логічно вели до потреби розвивати нову російську “високу” культуру. Українська та російська культури у 1830-х рр. творили складові частини одного потоку, які тяжко було розчленити між собою. Вклад виходців з Малоросії у формування нової російської культури був дуже суттєвим, тому почасти українці могли вважати цю культуру своєю власною.

Відповідно російський двір теж розглядав українську культуру як свою, доки вона не виходила за межі лояльності до імперії. Тому підпірання російської культури неминуче означало й розвиток культури української. Невідкладними цілями було формування літературної мови, писання підручників з історії і т.п. – автоматично це вело до реалізації таких самих завдань в українській культурі. Але чим динамічніше розвивалися обидві культури, тим неможливішим ставало їхнє даліше нерозчленоване співіснування.

Так, дослідження в галузі історії неминуче ставили питання про час виникнення “малоросів” і “великоросів”, про місце в їхній спадщині періоду Київської Русі і т.п.

Головним ефектом 1830-х рр. стало прискорене вичленування української культурної ідентичності з загальноруського потоку. Уособленням цього перевороту стало нове покоління українських діячів, яке виступило на суспільну арену на межі 1830-х і 1840-х рр. Центральними фігурами цієї генерації були **Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко**. У їхніх біографіях знайшли своє відображення збірні риси нового покоління українських патріотів.

Перш за все, на відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – всі троє відзначалися “низьким” соціальним походженням: Куліш походив зі сім’ї вільних селян, Костомаров був позашлюбною дитиною російського поміщика й української кріпачки, а Шевченко народився в сім’ї кріпаків і сам до 24 року життя був кріпаком.

Іншою їхньою спільною рисою було те, що якщо діячі першого покоління національного відродження трактували свої літературні і наукові заняття як своєрідне хоббі, то для Куліша, Костомарова і Шевченка їхня діяльність у галузі української культури мала, як би сказати, цілком фаховий характер.

Найвизначнішою постаттю у цьому тріумвіраті був Тарас Шевченко. У 1840 р. він видав збірку своїх поезій під назвою “Кобзар”. Значення появи “Кобзаря” виходило далеко за літературні рамки. Попри свої високі естетичні вартості, Шевченкові поезії відрізнялися своєю мовою. Вони була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковно-слов’янської мови, а також мовного матеріалу ранішніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю і простотою звучання, що виказувало геніальність поета. Шевченко тим самим поклав міцні підвалини під модерну українську літературу, а в ширшому значенні – і під українську національну ідентичність.

Первісно товариство виникло навколо групи молодих людей, які у 1845 р. разом зі студентами-товаришами відвідували у Київському університеті лекції Костомарова зі слов’янської міфології. Вивчення народної творчості українців та слов’янських народів привело Костомарова до висновку, що між ними є чимало спільного. “Українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвинути свою націю із темряви”, – писав пізніше Куліш, а в своїй автобіографії додавав: “Християнство та історія слов’ян були їм потрібні для великого сподвижництва”.

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства була синтезом ідеї трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у його діяльності був християнський момент. Це відобразилося у виборі патронів товариства – св.Кирила і Методія, які на вернули слов’ян у християнство, формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у програмному документі кирило-мефодіївців – “Книзі битія українського народу”, автором якої вважається Микола Костомаров.

Центральним моментом у програмному документі Братства було наполягання на необхідності здійснення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності.